

**ZOOKOMPONENTLI MAQOLLARDA HAYVON OBRAZLARINING
LINGVOMADANIY TALQINI: ZOOMORF KOD, BAHOLASH
SEMANTIKASI VA MADANIY SSENARIYLAR**

Jo'rayeva Nargiza Baxtiyor qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Xorijiy til va adabiyot fakulteti 1-kurs
magistranti

Email: jurayevanargiza2003@gmail.com

Ilmiy rahbar: O'ralova Oysuluv Payanovna

Annotatsiya. Maqolada zookomponentli maqollar (tarkibida hayvon nomi/zoonim bo'lgan maqollar)dagi hayvon obrazlari lingvomadaniy yondashuvda tahlil qilinadi. Asosiy tezis shuki, hayvon obrazi maqolda “bezak” emas: u madaniy kod sifatida inson xulqi, ijtimoiy me'yor, qadriyat va kollektiv tajribani qisqa va ta'sirchan shaklda kodlaydi. O'zbek paremiologiyasida zoomorf kodlar keng tarqalgan bo'lib, ular hayvonlarning tabiati, fe'l-atvori, harakati va turmush tarziga tayangan holda metaforik ma'no yaratadi. Zookomponentli maqollarda ijobiy va salbiy baholash bir vaqtning o'zida ishlashi mumkin: bir hayvon obrazi turli kontekstda turlicha axloqiy signalga aylanadi (masalan, it – sadoqat ham, urushqoqlik ham). Kognitiv yondashuv maqollar umumiy konseptual sxemaga ega bo'lsa-da, har bir til va madaniyatda maxsus e'tiqod va qadriyatlar aks etishini ko'rsatadi. Natijada maqola zookomponentli maqollarda ma'no tuzilishini uch qatlamda modellashtiradi: denotatsiya (hayvon referenti), zoomorf freym (insoniy xususiyatni hayvon orqali kodlash), va pragmatik vazifa (nasihat, tanqid, kinoya, normativ bosim).

Kalit so'zlar: zookomponent, zoonim, maqol, zoomorf kod, lingvomadaniyat, metafora, baholash semantikasi, paremiologiya, madaniy ssenariy, o'zbek folklori.

Kirish. Maqol xalq og'zaki ijodining eng “siqilgan” janrlaridan biri bo'lib, u real hayot tajribasini umumlashtiradi va jamiyat uchun “qisqa qoida” funksiyasini bajaradi. Lingvomadaniy yondashuvda maqol til birliklari orqali xalq mentaliteti, axloqiy mezonlar, dunyoqarash va tarixiy tajriba qanday kodlanishini ko'rsatadigan manba sifatida talqin qilinadi. Zookomponentli maqollar esa bu jarayonda alohida o'rin tutadi, chunki hayvon obrazi inson xulqini bilvosita baholash, ijtimoiy bosimni yumshatib yetkazish, hamda esda qoladigan “sahna” yaratish imkonini beradi.

Zoomorf kod tushunchasi madaniy kodlar nazariyasiga borib taqaladi: madaniy kod muayyan mazmunni ramziy va shifrlangan tarzda ifodalaydigan belgilar tizimi, lingvomadaniy kod esa olamni kategoriyalashning til orqali ko'rinishidir. Demak, “bo'ri”, “ot”, “eshak” yoki “qarg'a” maqolda tasvir sifatida turgani bilan, amalda u

“inson” haqida gapiradi: qo‘rqmaslik, makkorlik, mehnat, shijoat, dangasalik, kibr yoki jamoaviylik kabi sifatlar shu obrazlar orqali tez chaqiriladi.

Bu mavzuning dolzarbligi uch omil bilan izohlanadi. Birinchidan, o‘zbek maqol zaxirasida zoomorf komponentli maqollar salmoqli qatlamni tashkil etishi ilmiy manbalarda alohida qayd etiladi. Ikkinchidan, hayvon obrazlarining baholovchanligi (ijobiy/salbiy) ko‘pincha kontekstga bog‘liq bo‘lib, buni e‘tiborsiz qoldirish lingvomadaniy talqinda “soddalashtirish xatosi”ga olib keladi. Uchinchidan, kognitiv tahlil maqollar universal konseptual sxemalarni ham, madaniy farqlanishni ham birgalikda ko‘rsatadi; bu zookomponentli maqollarni “universal obraz” va “milliy kod” kesishmasida o‘rganish zarurligini bildiradi.

Metodologiya. Tadqiqot empirik eksperiment emas; u matnshunoslik-tilshunoslik tahliliga tayangan konseptual-analitik ish. Namuna korpus sifatida (1) zookomponentli maqollarga misollar beruvchi ochiq to‘plam (“Hayvonlar va qushlar haqida maqollar”) va (2) mavzu bo‘yicha ilmiy maqolalardagi misollar tanlandi. Tahlil uch bosqichda olib borildi.

Birinchi bosqichda birliklar “hayvon turi” bo‘yicha kodlandi: xonaki hayvon (ot, qo‘y, echki, it, mushuk, eshak), yovvoyi hayvon (bo‘ri, arslon, ayiq), qushlar (qarg‘a/zag‘izg‘on/bedana va umumiy “qush”), va boshqa (ilon kabi). Ikkinchi bosqichda “baholash semantikasi” (ijobiy/salbiy/ambivalent) ajratildi. Uchinchida “lingvomadaniy funksiya” belgilandi: nasihat (normativ), ogohlantirish, tanqid, kinoya-hajv, hamda “identitet/maqom”ni ko‘rsatish. Madaniy kodlarni izohlashda zoomorf kod haqidagi nazariy ta’riflar va maqollarning madaniy bog‘liqligi haqidagi qarashlar tayanch qilib olindi.

Natijalar. Tahlil zookomponentli maqollarda hayvon obrazlari uchta asosiy mexanizm orqali ishlashini ko‘rsatdi: (1) insoniy sifatni hayvon “modeli”ga ko‘chirish, (2) baholashni tezlashtirish, (3) ijtimoiy me’yorni yumshoq bosim bilan mustahkamlash.

Birinchi natija: hayvon obrazlari ko‘pincha “inson xarakteri”ni tipologik tasvirlaydi. Masalan, “Ot — yigitning yo‘ldoshi”, “Ot — yigitning qanoti” kabi maqollar ot obrazini shijoat, tayanch, hamroh va maqom belgisi sifatida kodlaydi. Bu yerda denotatsiya (ot) ikkilamchi; asosiy sema — insonning harakat, shon-shuhrat va mas’uliyat rejimi. Aksincha, “Eshakka pashmakdan xashak yaxshi” kabi tipdagi birliklar eshak obrazini past talabchanlik, didsizlik yoki “arzoniga ko‘nish” sifatida talqin qilishga xizmat qiladi.

Ikkinchi natija: baholash semantikasi ko‘p hollarda ambivalent. “It” obrazi bunga eng aniq misol. Bir tomondan, “it – do‘st/sadoqat” modeli mavjud bo‘lishi, ikkinchi tomondan “El tinsa ham, it tinmas” singari maqollarda it obrazining

urushqoqlik yoki tinimsizlikni bildirishi ko'rsatiladi. Bu holat lingvomadaniy talqinda muhim: hayvon obrazining "birgina" ma'nosi yo'q; u kontekst va pragmatik vazifaga qarab yo ijobiy, yo salbiy, yo kinoyaviy signal bo'lib ishlaydi.

Uchinchi natija: zoomorf kod ko'pincha jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi va turmush tarzi bilan bog'lanadi. O'zbek maqollarida xonaki hayvonlar va chorvachilik tajribasiga tayangan obrazlar ko'p uchrashi turmush tarzi va iqtisodiy tarix bilan izohlanadi; hayvonlarning fe'l-atvori, harakati va hayot kechirish tarzi asosida ma'no yuzaga kelishi alohida ta'kidlanadi. Masalan, "Cho'pon bo'lsang, qo'yni boq" kabi birliklar mehnat etikasi va mas'uliyatni "rol" orqali beradi; hayvon bu yerda "kasb" va "majburiyat" bilan bog'langan.

To'rtinchi natija: yovvoyi hayvonlar odatda xavf, kuch, ijtimoiy raqobat va mojaroni ramzlaydi. "Bo'ri bo'ronda quturar" kabi maqol bo'ri obrazini muhit keskinlashganda tajovuz va faoliyat kuchayishini bildiradigan modelga aylantiradi. "Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer" tipidagi birliklarda esa hayvon obrazlari jamoaviylikni targ'ib qiladigan normativ signal vazifasini bajaradi: birlashish — yashash sharti.

Beshinchi natija: qushlar va mayda jonivorlar obrazi ko'pincha "tezkor baho" va "kundalik kuzatuv"ga tayanadi. Masalan, zag'izg'on haqidagi maqollar (sog'liq, suqlik, to'yish) jamiyatda ko'p kuzatilgan xulqning satirik-kuzatuvchan ifodasiga aylanadi. Bu turdagi maqollar ko'pincha "mayda" ko'rinsa-da, ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan kuchli: ular uyat/masxara mexanizmi orqali xulqni boshqaradi.

Oltinchi natija: maqollarda hayvon obrazi "madaniy kod" sifatida ishlaydi va bu kod badiiy-adabiy an'analarga ham ulanadi. Masalan, Gulxaniy "Zarbulmasal"dagi hayvonlar ishtirokidagi maqollar ijtimoiy-siyosiy mohiyat, majoziy ma'no va satirik funksiya bilan talqin qilinib, zoonim maqollar "jamiyat illatlarini fosh etuvchi madaniy kod" sifatida baholanishi qayd etiladi. Bu natija shuni anglatadi: zookomponentli maqol faqat folklor materialidir emas, u adabiy diskursda ham tanqid va ijtimoiy diagnostika vositasiga aylanadi.

Muhokama. Yuqoridagi natijalar zookomponentli maqollarni tahlil qilishda uchta qattiq metodik talabni qo'yadi.

Birinchi talab: hayvon obrazini "to'g'ri tarjima" yoki "lug'aviy ma'no" bilan cheklab bo'lmaydi. Maqol lingvomadaniy manba sifatida milliy mentalitet va qadriyatlarni aks ettiradi; demak, talqin qilishda madaniy ssenariy (kimga aytiladi, qachon ishlatiladi, qanday ijtimoiy vazifani bajaradi) majburiy. Shunday bo'lmaganda, tadqiqot "hayvonlar ro'yxati"ga tushib qoladi.

Ikkinchi talab: ambivalentlikni tan olish. Bir hayvonning "faqat ijobiy" yoki "faqat salbiy" timsol bo'lishi kam uchraydi; ko'pincha obrazning qiymati (valence)

kontekst bilan belgilanadi. "It" misolida bu ochiq ko'rinadi: bir joyda sadoqat, boshqa joyda urushqoqlik/tinimsizlik. Demak, lingvomadaniy talqin "hayvon = sifat" degan bitta chiziqli formuladan ko'ra "hayvon → freym → pragmatik vazifa" zanjirini ishlatishi kerak.

Uchinchi talab: tahlilni "turmush tarzi" bilan bog'lashda ehtiyot bo'lish. Ha, chorvachilikka yaqin turmush tajribasi zoomorf obrazlarni kuchaytiradi, lekin bu har bir maqolni "faqat chorvachilik" bilan izohlash degani emas. Ilmiy manbalarda zoomorf komponentli maqollar o'zbek maqol zaxirasining salmoqli qismini tashkil etishi qayd etiladi, lekin bu hodisa bir vaqtning o'zida badiiy tafakkur, metaforik ma'no va ijtimoiy nazorat mexanizmlariga ham bog'liq. Shuning uchun har bir maqol bo'yicha "qaysi ijtimoiy vaziyatda ishlaydi?" savoli alohida turishi lozim.

Chegaralar va istiqbollar. Ushbu maqola ko'proq sifat tahliliga tayandi. Keyingi bosqichda mediamakon va raqamli korpuslar asosida (masalan, onlayn maqollar to'plamlari) zookomponentli maqollarning chastotasi, hududiy variantlari va zamonaviy pragmatik o'zgarishlari (ironiyalashuv, memlashuv) alohida tekshirsa bo'ladi. Maxsus muammo: "yangi media"da maqolning qisqarishi, qayta montaji va kontekst almashtirish (remix) jarayoni hayvon obrazining bahosini o'zgartirishi mumkin; buni faqat korpus va diskurs tahlili bilan aniqlash mumkin.

Xulosa. Zookomponentli maqollardagi hayvon obrazlari lingvomadaniy talqinda zoomorf kod sifatida ishlaydi: u insoniy xulqni metaforik modellaydi, baholashni tezlashtiradi va ijtimoiy me'yorlarni mustahkamlaydi. Madaniy kod va lingvomadaniy kod tushunchalari hayvon obrazini "ramziy shifr" sifatida o'qishga imkon beradi. O'zbek maqollarida zoomorf komponentli birliklar salmoqli qatlam bo'lib, xonaki va yovvoyi hayvon sifatlariga tayangan metaforik ma'no faol yuzaga keladi. Hayvon timsollari ijobiy ham, salbiy ham bo'lishi mumkin; ayrim obrazlar ambivalent bo'lib, kontekstga qarab qayta talqin qilinadi. Kognitiv yondashuv maqollarda umumiy konseptual sxema mavjudligini, lekin madaniy e'tiqod va qadriyatlar farqi doimo aks etishini ko'rsatadi. Demak, zookomponentli maqollarni tahlil qilish uchun eng barqaror model uch qatlamli: denotatsiya + zoomorf freym + pragmatik vazifa. Bu yondashuv zookomponentli maqollarni "folklor bezagi" emas, milliy madaniyatning ishlaydigan semantik mexanizmi sifatida tushuntiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Maxamatova M. "O'zbek xalq maqollarida zoomorf kodlarning ifodalanishi" (Oriental Renaissance, 2022).
2. Normurodova G.M. "A Cognitive Analysis of English and Uzbek Proverbs with Animal Concept" (Foreign Languages in Uzbekistan, 2024).

3. (Ziyonet PDF to‘plami) maqollar semantikasi va madaniy kodlar tasnifi; zoomorf komponentli maqollar maqol zaxirasining muhim qismi ekani qaydi.
4. Ikromova L.B., Suvonova M.G. “O‘zbek xalq maqollarida hayvon nomlari bilan bog‘liq ramzlar talqini” (BuxDU resursi, PDF).
5. Ziyouz.uz. “Hayvonlar va qushlar haqida maqollar” (maqol misollari to‘plami).
6. “Maqollar lingvokulturologik manba sifatida / Proverbs as a linguocultural source” (ResearchGate, maqola).
7. “Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari va tarjima muammolari” (Multidisciplinary Journal: Fundamental Research, 2026; Gulxaniy ‘Zarbulmasal’ga doir qayd).